

Посмітна В. В.

Київський інститут Національної гвардії України

КОМУНІКАТИВНІ ЗАСОБИ ПРОТИДІЇ МОБІНГУ У ВІЙСЬКОВОМУ ДИСКУРСІ

У статті порушено проблему комунікативної протидії мобінгу у військовій сфері. Відповідно до особливостей військового дискурсу та з урахуванням відсутності правового врегулювання виявів мобінгу в українському суспільстві, обґрунтовано необхідність зосередження на комунікативних і мовних чинниках боротьби з мобінгом. Виявлено особливості мобінгу у військовому колективі, схарактеризовано їх зв'язок зі специфікою військового дискурсу. Визначено комунікативні стратегії та тактики, що в межах військового дискурсу можуть ефективно застосовуватись у профілактиці та протидії мобінгу. Актуальність дослідження полягає в зацікавленості суспільства проблемами розвитку та функціонування військової сфери, а також у спрямованості сучасних наукових пошуків на виявлення чинників комунікативної протидії виявам психологічного тиску, агресивної мовної поведінки.

Як основні засоби запобігання та протидії мобінгу у військовому дискурсі визначено: регулярне застосування комунікативних стратегій співробітництва, оскільки вони сприяють згуртуванню колективу, формуванню поваги до кожного його учасника як до окремої особистості; чітке розмежування та усвідомлення відмінностей комунікативних стратегій підпорядкування і домінування, з подальшою відмовою від стратегії домінування, для якої характерне підкреслення особистої зверхності, а також від пов'язаної з нею стратегії конфронтації – на користь стратегії підпорядкування, яка передбачає орієнтування на нормативні документи; більш широке використання комунікативної стратегії орієнтування на узгодженість дій, оскільки вона сприяє формуванню взаємопідтримки та взаємодопомоги, а також відповідальності за власні вчинки та слова; урізноманітнення комунікативних тактик, застосування не тільки типових для військового дискурсу тактик команди та рапорту, а й комунікативних тактик зближення, відкритості, зацікавленості, орієнтування на спільне вирішення проблем, доброзичливості, схвалення; обережність у використанні тактики критикування підлеглих; дотримання культури мовлення та мовного етикету, застосування мовних засобів виявлення поваги до особистості.

Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що ефективність комунікативної протидії мобінгу у військовому дискурсі залежить від застосування комунікативних засобів, які сприяють зниженню агресивності, формуванню толерантності, створенню психологічного комфорту у службовому спілкуванні, відповідно до спільних завдань професійної діяльності, комунікативних цілей, індивідуальних особливостей та соціальних ролей комунікантів.

Порівняльна характеристика особливостей мобінгу у військовому та правоохоронному дискурсі розглядається як перспектива дослідження.

Ключові слова: мобінг, комунікативна протидія, військовий дискурс, комунікативна стратегія, комунікативна тактика, мовний вплив.

Постановка проблеми. Проблема протидії мобінгу пов'язана зі зростанням мовно-психологічного тиску, маніпулятивного мовного впливу в різних сферах діяльності суспільства. Сьогодні вміння захищатися від деструктивного впливу є важливою умовою самозбереження комунікативної особистості, цим пояснюється важливість питання комунікативної протидії мобінгу. Актуальність дослідження полягає передусім у зацікавленості суспільства проблемами розвитку та функціонування військової сфери, а також у спрямованості сучасних науко-

вих пошуків на виявлення чинників комунікативної протидії виявам психологічного тиску, агресивної мовної поведінки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Мобінг сьогодні вивчається передусім у психологічному [5; 6; 12 та ін.] та правовому [7; 10; 13 та ін.] аспектах. Особливо активно досліджується мобінг в аспекті правової захищеності громадян у сфері професійних відносин, науковці протягом останніх двох десятиліть регулярно звертають увагу на відсутність правового врегулювання виявів мобінгу в колективах.

Законодавча неврегульованість проблеми спонукає до аналізування мобінгу на комунікативному рівні, до пошуку комунікативних засобів протидії психологічному тиску в його конкретних виявах, характерних для певної галузі діяльності. Слід зауважити, що в дослідженнях із мовної комунікації мобінг як явище залишається недостатньо розробленим, хоча фахівцями ретельно досліджені загальні питання мовно-психологічного тиску, деструктивного маніпулятивного впливу (В. З. Дем'янков, Дж. Остін, Л. М. Пелепейченко, Г. Г. Почепцов, О. В. Шелестюк та ін.), які часто є виявами мобінгу.

Здатність захищатися від психологічних утисків значною мірою залежить від особливостей комунікації в тій чи іншій сфері, від типу та особливостей дискурсу. Проблеми військової комунікації розглядалися окремо в напрямках морально-психологічного виховання [4; 8; 11] та особливостей військового дискурсу [9].

Усі схарактеризовані здобутки з різних напрямів досліджень створюють підґрунтя для виявлення особливостей мобінгу у військовій комунікації та визначення комунікативних засобів протидії цьому явищу.

Постановка завдання. Мета дослідження – виявити комунікативні чинники протидії мобінгу у військовому дискурсі.

Виклад основного матеріалу. Боротьба з мобінгом передбачає передусім знання сутності цього явища, усвідомлення відповідальності за його подолання, визначення способів протидії.

Уведення в науковий обіг терміна «мобінг» на початку 1960-х років пов'язують з іменами Конрада Лоренца та Петера-Пауля Гайнеманна. К. Лоренц, австрійський біолог, застосував слово мобінг (*mobbing* – від англ. *to mob* – оточувати, нападати зграєю) для характеристики агресивної поведінки зграї стосовно окремих тварин. Шведський дитячий лікар П.-П. Гайнеманн назвав мобінгом таку поведінку дітей, у якій виявляється групова агресія до окремих однолітків, яким відводиться роль жертви [3].

Поняття мобінгу стосовно трудових відносин запропонував шведський психолог Хайнц Лейманн у монографії «Мобінг, переслідування на роботі». На його думку, мобінг – це психологічний тиск на робочому місці, що регулярно виявляється у чварах, цькуванні, підсиджуванні, плітках, інтригах, хамстві, емоційному насильстві, сексуальному домаганні тощо [14, с. 285].

Близьким за змістом є поняття булінгу, проте під булінгом сьогодні зазвичай розуміють цьку-

вання у шкільному колективі. Послугуємося терміном мобінг як більш широким за змістом.

Виникнення мобінгу у військовому колективі може бути спричинене передусім негативними груповими настроями, конкуренцією. Поширення мобінгу залежить від індивідуально-психологічних якостей ініціатора та жертви утисків, від того, наскільки уважно та відповідально керівник підрозділу ставиться до формування колективного настрою та колективної думки. Найчастіше жертвами мобінгу серед військовослужбовців стають ті члени колективу, які мають: фізичні недоліки; такі риси характеру, як замкнутість або імпульсивність; особливості зовнішності, що відрізняють їх від більшості; страх перед колективом або службою; хвороби, що заважають повноцінному спілкуванню; труднощі в навчанні.

Особливістю розуміння явища мобінгу у військовому дискурсі є також те, що тиск, цькування серед військовослужбовців часто пов'язують із поняттям «дідівщини», тому для військової галузі існує необхідність чіткого розмежування змісту понять «дідівщина» і «мобінг».

Дідівщиною вважають нестатутні відносини між військовослужбовцями, що ґрунтуються на неформальному ієрархічному поділі військовослужбовців за терміном служби. Ідеологічну основу дідівщини становлять традиції, обряди, що передаються від призову до призову. Часто (але далеко не завжди) такі традиції та обряди пов'язані з фактами приниження честі й гідності. Сам термін «дідівщина» не визначений на законодавчому рівні. Але існує поняття нестатутних взаємовідносин, за які військовослужбовці несуть відповідальність відповідно до Дисциплінарного статуту Збройних Сил України, Кримінального кодексу України, Кодексу України про адміністративні правопорушення. Проте поняття мобінгу не можна обмежувати тільки виявами т. зв. «дідівщини».

З'ясуємо правові можливості боротьби з мобінгом у військовому дискурсі. Звернемося передусім до Статутів Збройних Сил України, оскільки це основний нормативний документ, яким керуються військовослужбовці у своїй діяльності. Кожен військовослужбовець їх ретельно вивчає, а кожен командир регулярно перевіряє знання підлеглими змісту цих документів. Зауважимо, що поняття мобінгу в них відсутнє, натомість Дисциплінарний статут визначає у вимогах до командирів необхідність «поєднання повсякденної вимогливості командирів і начальників ... до підлеглих без приниження їх особистої гідності,

з дотриманням прав і свобод», у вимогах до підлеглих – дисциплінарну необхідність «виявляти повагу до командирів і один до одного, бути ввічливими і додержуватися військового етикету» [1]. У Статуті внутрішньої служби містяться вимоги дотримання взаємної поваги, ввічливості, справедливого ставлення до підлеглих, необхідність «вивчати та аналізувати морально-психологічні якості кожного військовослужбовця, соціально-психологічний клімат у підпорядкованих підрозділах» [2]. Статут містить заборони вчиняти будь-які дії, що принижують честь і гідність підлеглих, проте майже не мають конкретних вказівок, які саме дії маються на увазі, зазначаються тільки «зривання погонів, зривання нашивок» [1]. Отже, військовослужбовець сам має визначати, які його дії можуть принижувати честь і гідність інших, а які дії є виявом поваги і справедливості. Зважаючи на особливості військового дискурсу, відповідальність за тлумачення цих понять і за розуміння їх конкретних виявів доцільно покласти на командирів і начальників.

Поняття мобінгу не визначено чинним українським законодавством.

У законодавстві йдеться про заборону будь-якої дискримінації, обмеження прав працівників, проте не пояснюється, у чому конкретно виявляється така дискримінація (Кодекс законів про працю України № 322-08 від 10.12.1971, редакція від 14.08.2021), про утиски та приниження людської гідності, проте не закріплюється ніякої форми протидії (Закон України «Про засади протидії та запобігання дискримінації в Україні» від 06.09.2012, редакція від 30.05.2014).

Натомість на законодавчому рівні закріплено поняття булінгу, тобто цькування у шкільному колективі, та визначено покарання за його вчинення (у статті 173-4 Кодексу України про адміністративні правопорушення; 18 грудня 2018 року Верховна Рада України прийняла Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)». Проте цей закон не поширюється на військові колективи, оскільки стосується неповнолітніх та освітян, які з ними працюють.

В Україні було зареєстровано законопроекти, у яких визначено зміст поняття мобінгу в колективі, визначено типові ознаки цього явища та запропоновано заходи, спрямовані на запобігання та протидію мобінгу: проект закону України від 01.03.2019 № 10118 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії мобінгу»; проект закону «Про працю», який було

подано на розгляд Верховної Ради 28.12.2019. Проте ці законопроекти було відкликано.

Отже, сьогодні законодавством України не регулюються відносини, що підпадають під поняття мобінгу.

Ураховуючи відсутність чітких критеріїв визначення мобінгу та відповідальності за нього, можна стверджувати, що сьогодні основними правовими орієнтирами в запобіганні та протидії мобінгу у військовому колективі є Статут Збройних Сил України. При цьому доцільно зобов'язати командирів у процесі ознайомлення підлеглих із цими нормативними документами конкретизувати заявлені в них поняття поваги, честі та гідності, відповідальності та справедливості – тих цінностей, які мають бути визначальними у формуванні комунікативної поведінки в колективі.

Ураховуючи недостатньо чітку визначеність правових чинників протидії мобінгу, виявимо та схарактеризуємо мовні та дискурсивні засоби, які будуть ефективними в боротьбі з мобінгом.

Спілкування у військовій сфері, з одного боку, відображає загальні комунікативні особливості сучасного суспільства, а з другого боку, характеризується значними дискурсивними особливостями [9].

Комунікативні чинники протидії мобінгу у військовому колективі впливають з особливостей військового дискурсу – його закритий характер (основними учасниками дискурсу є командир і підлеглий, тобто представники інституту армії), суворі ієрархія у спілкуванні (обов'язковість виконання наказу, команди, розпорядження), наказ як специфічний вид мовного впливу (він не передбачає обговорення), значно більша сила мовного впливу, ніж у цивільному колективі [9].

На комунікативному рівні мобінг у військовому колективі може виявлятися у зловживанні наказом як видом мовного впливу; у застосуванні комунікативних стратегій домінування, конфронтації; у використанні комунікативних тактик примушування, погрожування, навішування ярликів, маніпулювання, дистанціювання або, навпаки, порушення особистісного простору. На мовному рівні індикаторами мобінгу можуть бути зловживання критикою, іронічно-зневажливий тон, грубо-просторічна лексика.

Ефективність протидії мобінгу на комунікативному рівні залежить передусім від систематичності використання запобіжних засобів.

Виділимо комунікативні засоби запобігання мобінгу у військовому колективі, спираючись на основні особливості військового дискурсу.

Специфічним та одним з основних видів мовного впливу у військовому дискурсі є наказ. Застосування поряд із ним таких видів мовного впливу: переконання, обґрунтування, пояснення, прохання – запобігатиме зловживанню наказом як найбільш авторитарним видом впливу та сприятиме розвитку демократичних відносин у військовому середовищі.

Чітка ієрархія відносин, визначена Статутами Збройних Сил України, передбачає використання комунікативної стратегії підпорядкування як однієї з основних у військовій комунікації. Проте через специфічні умови військового дискурсу – закритість, обов'язковість виконання наказів і розпоряджень – стратегія підпорядкування досить часто, на жаль, підміняється стратегіями домінування та конфронтації. Тому для запобігання мобінгу необхідним є чітке розмежування та усвідомлення відмінностей комунікативних стратегій підпорядкування і домінування, з подальшою відмовою від стратегії домінування, яка передбачає підкреслення особистої зверхності, переваги (*Тому що я так сказав*), а також від пов'язаної з нею стратегії конфронтації (*Ти що, не зрозумів, хто тут головний?; Хто ти такий, щоб мені суперечити?!*) на користь стратегії підпорядкування, яка передбачає орієнтування на нормативні документи (*Тому що це передбачено Вашими обов'язками; Згідно з наказом міністра...*).

Так само дієвим у запобіганні мобінгу буде більш широке використання комунікативних стратегій співробітництва (*Це наше спільне завдання; Ми разом подолаємо труднощі; Ви згодні, що так буде краще для всіх нас?*) та ввічливості (*Зробіть це, будь ласка; Пане курсант, Ви встигнете виконати це до 12 грудня?*), оскільки вони сприяють згуртуванню колективу, формуванню поваги до кожного його учасника як до окремої особистості, яка має право на свої погляди та індивідуальні особливості.

Ще однією комунікативною стратегією, необхідною в запобіганні мобінгу, вважаємо стратегію орієнтування на узгодженість дій (*Панове курсанти, якщо наша група не встигне виконати свою частину завдання до 12 грудня, то весь інститут не зможе вчасно поїхати в зимову відпустку*), оскільки вона сприяє формуванню взаємопідтримки та взаємодопомоги, а також відповідальності за власні вчинки та слова.

Ефективним у запобіганні мобінгу у військовому дискурсі вважаємо урізноманітнення комунікативних тактик, зокрема застосування поряд з основними такти-

ками – команди (командир→підлеглий) і рапорту (підлеглий→командир) – комунікативних тактик зближення, відкритості, зацікавленості, орієнтування на спільне вирішення проблем, доброзичливості, схвалення. Це дозволить, по-перше, послабити той тиск, що вже впливає зі статутних обмежень, а по-друге, запобігти хибному розумінню командиром свого права застосувати команду й вимагати рапорту – як можливості постійно тиснути на підлеглого в різних комунікативних ситуаціях, зокрема і в неофіційному спілкуванні. Одним із яскравих виявів такого тиску у військовому дискурсі є, на жаль, зловживання тактикою критикування. Схильність багатьох командирів до постійної критики підлеглих пов'язуємо зі статутними вимогами контролювання різних напрямів діяльності військовослужбовців. Ці вимоги, у свою чергу, можна пояснити ціннісною домінантою військового дискурсу – готовністю до захисту (боєготовністю) [9]. Проте учасникам військового дискурсу варто пам'ятати, що критика буде ефективною, не деструктивною, якщо будуть витримані такі комунікативні умови: критикувати потрібно конструктивно, підкріплюючи зауваження пропозиціями, порадами; критикувати слід дію, вчинок, а не саму особу; критика не має принижувати; критику слід поєднувати зі схваленням; критика повинна ґрунтуватися на об'єктивних оцінках, а не на суб'єктивному ставленні. Упровадження у військовий дискурс цих визнаних суспільством правил вважаємо однією з найважливіших умов запобігання мобінгу, а також подолання його виявів.

На мовному рівні запобіганню цькуванню у військовому колективі сприятиме дотримання культури мовлення (передусім відсутність позалітературних елементів) та мовного етикету (він для більшості ситуацій передбачений Статутами Збройних Сил України), застосування мовних засобів виявлення поваги до особистості.

Протидія мобінгу в кожному окремому випадку передбачає передусім виявлення причин, визначення особливостей конкретної комунікативної ситуації та вибір комунікативних і мовних засобів із названих вище, відповідно до спільних завдань професійної діяльності, комунікативних цілей, індивідуальних особливостей та соціальних ролей комунікантів.

Висновки і пропозиції. Аналіз комунікативної протидії мобінгу у військовому дискурсі дозволяє стверджувати, що сьогодні, за відсутності нормативного закріплення поняття мобінгу та відповідальності за вчинення тих дій, які відпо-

відають змісту цього поняття, існує необхідність і можливість зосередження на комунікативних і мовних чинниках боротьби з мобінгом. На комунікативному та мовному рівні найбільш ефективними засобами запобігання та протидії мобінгу у військовому колективі вважаємо застосування комунікативних стратегій співробітництва, орієнтування на вияв доброзичливості та поваги в повсякденному спілкуванні. Такі засоби сприятимуть зниженню агресивності, формуванню

толерантності, створенню психологічного комфорту в комунікації для забезпечення ефективного виконання службових завдань. Доцільно також розробити чітке визначення мобінгу у військовій сфері, оскільки спілкування у військовому колективі має виражену специфіку.

Як перспективу подальших досліджень розглядаємо порівняльну характеристику особливостей мобінгу у військовому та правоохоронному дискурсі.

Список літератури:

1. Дисциплінарний статут Збройних Сил України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/551-14#Text>
2. Статут внутрішньої служби Збройних Сил України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14#Text>
3. Белых-Силаев Д. В. Проблема моббинга в работах зарубежных исследователей. *Юридическая психология*. 2008. № 1. С. 46–48.
4. Карчевський І. Р. Проблемна міжособистісна взаємодія особового складу військової частини та особливості її діагностики і попередження : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.09 / І. Р. Карчевський. Хмельницький : Національна академія Державної прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького, 2005. 19 с.
5. Кирейчев А. Моббинг как социально-психологическое явление в сфере управления человеческими ресурсами. *Культура народов Причерноморья*. 2005. № 58. С. 43–45.
6. Колодей К. Моббинг. Психотеррор на рабочем месте и в школе / пер. с нем. Харьков : Изд-во Гуманитарный Центр, 2021. 404 с.
7. Коляда Т. А. Моббинг у трудових (службово-трудоу) відносинах: до постановки проблеми. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ* : зб. наук. праць. Харків : ХНУВС, 2010. № 2 (49). С. 265–273.
8. Кохан В. Г. Діяльність військового керівника по збереженню психічного здоров'я військовослужбовців : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.09. Нац. акад. прикорд. військ України ім. Б. Хмельницького. Хмельницький, 2003. 182 с.
9. Посмітна В. В. Особливості військового дискурсу. *Лінгвістичні дослідження* : зб. наук. праць Харківського нац. педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Харків, 2010. Вип. 30. С. 90–97.
10. Сімакова С. І., Кравченко О. С. Актуальні проблеми запобігання мобінгу в трудових відносинах в Україні. *Юридичний бюлетень*. 2018. Вип. 8. С. 137–142. URL: http://rep.btsau.edu.ua/bitstream/BNAU/2488/1/Aktualni_problemy.pdf
11. Хіміч В. В. Особливості діяльності командирів прикордонних підрозділів з розв'язання міжособистісних конфліктів серед підлеглих : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.09 / В. В. Хіміч; Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького. Хмельницький, 2008. 152 с.
12. Шамшиєва А. В., Юричка Ю. И. Моббинг как форма проявления межличностного конфликта в организации. *Психолого-педагогические проблемы личности и общества : материалы Международной научно-практической конференции (20 февраля 2014 года)*. Днепропетровск : Т. К. Середняк, 2014. С. 112–115.
13. Юшко А. М., Чехун Д. Р. Мобінг у трудових відносинах. *Право та інновації*. № 4 (32). 2020. С. 13–19.
14. Leymann Heinz. Mobbing and Psychological Terror at Workplaces. *Violence and Victims*. Vol. 5. № 2 (1990). 119–126. URL: <http://www.mobbingportal.com/leymanh.html>

Posmitna V. V. COMMUNICATIVE MEANS OF COUNTERING MOBBING IN MILITARY DISCOURSE

In the article is raised the problem about communicative counteraction to mobbing in the military sphere.

In accordance with the peculiarities of military discourse and taking into account the lack of legal regulation of mobbing in Ukrainian society, the need to focus on communicative and linguistic factors in the fight against mobbing is justified.

The peculiarities of mobbing in the military team are revealed, their connection with the specifics of military discourse is characterized.

Communicative strategies and tactics are identified, that within the military discourse can be effectively used in preventing and combating mobbing.

The relevance of the study is lied in the public interest in the development and functioning of the military sphere, as well as in the focus of modern scientific research to identify factors of communicative resistance to psychological pressure, aggressive speech behavior.

The main means of preventing and counteracting mobbing in military discourse are defined: regular using of communicative strategies of cooperation, as they contribute to the cohesion of the team, the formation of respect for each of its members as an individual; clear demarcation and awareness of the differences between communicative strategies of subordination and domination, followed by the abandonment of the strategy of domination, which is characterized by emphasizing personal supremacy, and the associated strategy of confrontation – in favor of the strategy of subordination, which focuses on regulations; increased use of the communicative strategy of focusing on coherence of actions, as it promotes the formation of mutual support and mutual assistance, as well as responsibility for their own actions and words; diversification of communicative tactics, use not only of typical for military discourse tactics of command and report, but also communicative tactics of rapprochement, openness, interest, focus on joint problem solving, friendliness, approval; caution in the use of tactics of criticizing subordinates; adherence to the culture of speech and language etiquette, the use of language means of respect for the personality.

The analysis suggests that the effectiveness of communicative counteraction to mobbing in military discourse depends on the use of communicative tools that reduce aggression, tolerance, psychological comfort in official communication, in accordance with common tasks of professional activity, communicative goals, individual characteristics and social roles of communicators.

The comparative characteristics of the peculiarities of mobbing in military and law enforcement discourse are considered as a research perspective.

Key words: *mobbing, communicative counteraction, military discourse, communicative strategy, communicative tactics, speech influence.*